

Araştırma Makalesi / Research Paper

Azərbaycan Dilinin Şivələri və Özbək Dilində Ortaq Xüsusiyyətlər

Sevinc QEMBEROVA*

Öz

Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinə daxil olan ən qədim dillərdən biridir. Ta eramızdan əvvəl başlayaraq əsrlər boyu uzun inkişaf yolu keçərək cialalanan anatürkcənin budaqlanmasından yaranan Azərbaycan dili orfoqrafik və orfoepik qaydalar sisteminə, fonetik, leksik və qrammatik norma-lara, fərdi və funksional üslablara malik olan müstəqil bir dildir. Azərbaycan dilinin dialekt sistemi mövcuddur ki, bura onun ləhcələri (şimal-şərq, qərb, cənub və qarışıq tipli şimal-qərb) və onları formalaşdıran şivələri daxildir. Hər ləhcənin həm Azərbaycan ədəbi dili ilə ortaq olan, həm də özünəxas leksikası və fonetik, qrammatik xüsusiyyətləri vardır. Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra şivələrin digər qohum türk dilləri və onların dialektləri ilə müqayisəyə cəlb olunması istiqamətində tədqiqat işlərinin aparılmasına başlanılmışdır. Məqalədə Azərbaycan dili şivələri ilə özbək dili fonetik və leksik səviyyədə müqayisəyə cəlb olunmuş və ortaq xüsusiyyətlər aşkara çıxarılmışdır. Azərbaycan dilinin ləhcələrində müşahidə olunan bir çox fonetik xüsusiyyətlər (a~o, o~u, c~j, b~m, d~t, qalınlaşma hadisəsi, ɣ işlənməsi və s.) özbək ədəbi dilində izlənilir. Məlumdur ki, türk dillərinin lüğət tərkibinin əsasını qədim türk leksik qatı təşkil edir. Lakin elə sözlər vardır ki, ədəbi dildə işləkliyini itirmiş, şivələrdə qorunub saxlanılmışdır. Bu kimi sözlərin bir qismi özbək dilinin leksikası ilə ortaqlıq təşkil edir: ağırramax, bayramnıx, ini, mayıf, cəviz, çamır, davar, dağarcıx, ırağ, ixdiyar və s. Həmin vahidlər ortaya çıxarılmış və nümunələr əsasında təqdim edilmişdir. Bu sözlərin bir qismi həm məna, həm forma baxımından eyni, bəziləri müəyyən fone-

Geliş Tarihi/Date Applied: 15.02.2025

Kabul Tarihi/Date Accepted: 23.06.2025

Makalenin Künyesi: Doğan, T. (2025). Azərbaycan dilinin şivələri və Özbək dilində ortaq xüsusiyyətlər. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 60, 119-144.

<https://doi.org/10.24155/tdk.2025.257>

Dr. Öğr. Görevlisi, Hazar Üniversitesi, sevinc.qemberova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2673-5051>

tik fərqlər, bəziləri ilə fonetik quruluşuna görə eyni, ifadə etdiyi mənaya görə fərqlidir.

Anahtar Kelimələr: Azərbaycan dilinin şivələri, Özbək dili, ortaq xüsusiyyət, fonetik, leksik

Azərbaycan Dilinin Ağızları və Özbək Dilində Ortaq Özellikler

Öz

Azərbaycan dili, Türk dilləri ailesinə dâhil olan en eski dillərdən biridir. Milattan önce başlayaraq asırlar boyunca gelişim gösteren ve ana Türkçenin farklı dallara ayrılmasından dolayı ortaya çıkan Azərbaycan dili, ortografik ve orfoepik kuralları sistemi, fonetik, leksik ve gramer kuralları ile bireysel ve işlevsel üsluplara sahip, bağımsız bir dildir. Azərbaycan dilinin ağız sistemi, kuzeydoğu, batı, güney ve karma tipte kuzeybatı olmak üzere, lehçelerden ve bu lehçeleri oluşturan ağızlardan oluşur. Her lehçenin, hem Azərbaycan edebî diliyle ortak olan hem de kendine özgü kelime hazinesi, fonetik ve gramer özellikleri vardır. Azərbaycan Cumhuriyeti, bağımsızlığını kazandıktan sonra ağızların, diğer akraba Türk dilləri ve onların lehçeleriyle karşılaştırılmasına yönelik araştırmalara başlanmıştır. Bu makalede, Azərbaycan dilinin ağızları ile Özbək dili fonetik ve leksik düzeyde karşılaştırılmış ve ortak özellikler ortaya çıkarılmıştır. Azərbaycan dilinin lehçelerinde gözlemlenen birçok fonetik özellik (a~o, o~u, c~j, b~m, d~t, kalınlaşma olayı, ɲ kullanımı vb.) Özbək edebî dilinde de izlenmektedir. Bilindiği üzere Türk dillerinin kelime hazinesinin temelini eski Türkçe kelime katmanı oluşturur. Ancak edebî dilde işlevini yitirmiş fakat ağızlarda korunmuş kelimeler bulunmaktadır. Bu tür kelimelerin bir kısmı, Özbək dilinin kelime hazinesi ile ortaklık taşımaktadır: ağırıramax, bayramnıx, ini, mayıf, cəviz, çamır, davar, dağarcıx, irağ, ixdiyar vb. Bu birimler, belirlenmiş ve örneklerle sunulmuştur. Bu kelimelerin bir kısmı hem anlam hem şekil açısından aynı, bazıları belirli fonetik farklarla, bazıları ise fonetik yapısı aynı olup ifade ettiği anlam bakımından farklıdır.

Anahtar Kelimələr: Azərbaycan dilinin ağızları, Özbək dili, ortak özellik, fonetik, leksik

Dialects of the Azerbaijani Language and Common Features in the Uzbek Language

Abstract

Azerbaijani is one of the oldest languages in the Turkic family. Azerbaijani, which emerged from the branching of the mother Turkic language, which went through a long development path for centuries and was polished, is an independent language with a system of orthographic and orthoepic rules, phonetic, lexical and grammatical norms, individual and functional styles. Azerbaijani has a dialect system, which includes its dialects (northeastern, western, southern and mixed northwestern) and the dialects that form them. Each dialect has both its own lexicon, phonetic and grammatical features, and phonetic and grammatical features. After the Republic of Azerbaijan gained independence, research work was started

to compare dialects with other related Turkic languages and their dialects. The article compares the Azerbaijani and Uzbek dialects at the phonetic and lexical levels and reveals common features. Many phonetic features observed in the Azerbaijani dialects (a~o, o~u, c~j, b~m, d~t, thickening phenomenon, use of ɲ, etc.) are observed in the Uzbek literary language. It is known that the main part of the vocabulary of Turkic languages is formed by the ancient Turkic lexical layer. However, there are words that have lost their function in the literary language and have been preserved in dialects. Some of these words have common features with the lexicon of the Uzbek language: ağırramax, bayramnıx, ini, mayıf, ceviz, chamır, davar, dagarcıx, ırağ, ikhdiyar, etc. These units have been identified and presented on the basis of examples. Some of these words are the same in terms of both meaning and form, some have certain phonetic differences, some are the same in terms of phonetic structure, but different in terms of the meaning they express.

Keywords: Dialects of the Azerbaijani language, Uzbek language, Common feature, Phonetical, Lexical.

XX əsrdə türk dillərinin və dialektlərinin təsnifi, bu dillərin fonetikasi, leksikasi, orfoqrafiyası, orfoepiyası, morfolojiyası, sintaksisi və s. haqqında bir çox əsərlər meydana gəldi, lüğətlər və dilçilik atlasları tərtib edildi, türk dillərinin müqayisəli təhlili ilə bağlı geniş tədqiqat işləri hazırlandı və s. Bütün bu böyük işlər fonunda bəzi istiqamətlər nisbətən diqqətdən kənarda qalmışdır ki, onlardan biri də qohum olsalar da, öz inkişaf tarixlərində bir-birindən kifayət qədər fərqli xüsusiyyətlər qazanmış dil qrupları arasında, eləcə də bir qrupa daxil olan bir neçə dil arasında müqayisələrin aparılmasıdır (Qəmbərova, 2021, s. 78-79). Məqalədə türk dilləri ailəsinə daxil olan Azərbaycan dilinin şivələri və özbək dilində olan ortaqlar fonetik və leksik xüsusiyyətlər ortaya çıxarılaraq tədqiqata cəlb edilmişdir. Azərbaycan dilinin şivələrində mövcud olub özbək dilində ədəbi dil səviyyəsində müşahidə edilən həmin xüsusiyyətlər müqayisəli şəkildə işıqlandırılmış, faktlar və nümunələr ilə əsaslandırılmış, yeri gəldikcə hər iki dilə məxsus olan materiallara müraciət olunmuşdur.

Azərbaycan dili şivələri zəngindir, rəngarəngdir, xalqın formalaşmasında iştirak edən qədim tayfaların dil xüsusiyyətlərini özündə mühafizə edən canlı bir arxivdir. Azərbaycan dili şivələrində oğuzlar ilə yanaşı, qıpçaqlar, uyğurlar və digər etnosların izlərini görə bilirik və bu linqvistik faktlara əsasən onların ölkənin hansı hissələrində məskunlaşmasını təyin edə bilirik. Son təsnifata görə Azərbaycan dili şivələri üç əsas və bir qarışıq tipli ləhcədə birləşdirilir. Hər bir ləhcənin daxilində oxşar cəhətlərinin çoxluğuna görə şivə qrupları ayrılır. “Şimal-şərq ləhcəsinə daxil olan şivə qrupları: 1) Bakı-Şamaxı; 2) Quba-Xaçmaz; 3) Dərbənd; Qərb ləhcəsinə daxil olan şivə qrupları: 1) Qarabağ; 2) Qazax-Borçalı; 3) Ayrım şivəsi

(Gədəbəy Və Daşkəsən rayonlarının ərazisində). Cənub ləhcəsinə daxil olan şivə qrupları: 1) Təbriz; 2) Ərdəbil; 3) Zəncan; 4) Urmiya; 5) Naxçıvan və s. Şimal-qərb qarışıq tipli ləhcəsi isə Şəki-Zaqatala regionunun şivələrini əhatə edir” (Əzizov, 2016, s. 280-281).

Özbək dili türk dilləri ailəsinə daxil olub özünəxas fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətləri olan müstəqil bir dildir. Özbək dili salar, yeni uyğur, sarı uyğur dilləri ilə birlikdə türk dilləri ailəsinin karluq-uyğur qrupuna daxildir. Özbək dili Özbəkistan Respublikasının dövlət dilidir, bu dil də 20 (iyirmi) milyona yaxın əhali danışır. Özbəklər həm də Qazaxıstan, Tacikistan, Türkmənistan respublikalarında, Çinin Sintezyan-Uyğur ərazisində, Əfqanıstanda (şimal hissəsində) yaşayırlar. Özbək ədəbi dili karluq və uyğur tayfa birliklərinin əsasında formalaşmışlar. Bu dilin formalaşmasında oğuz və qıpçaq tayfaları da həlledici rol oynamışlar. Bu dil XI-XIV əsrlər ərzində türk adı altında tanınmış, XV əsrdən başlayaraq cığatay dili kimi tanınmışdır (Xəlilov, 2013, a, s. 296).

Özbək dilində, əsasən, ərəb, latın və kiril əlifbalarından istifadə olunmuşdur. Özbək ədəbi dili ahəng qanununun pozulduğu fars və tacik dillərinin təsirindəki dialekt və şivələr əsasında yaradılmışdır. 1930-cu ilə qədər ərəb əlifbası ilə yazılan özbək dili 1930-1940-cı illər arasında latın əlifbası ilə yazılmağa başlamışdır. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultaydan sonra başlayan latınlaşma hərəkatına özbəklər də qoşulmuşlar. Qurultaydan 6 il sonra özbək-latın əlifbası rəsmi olaraq qəbul edilmişdir. 10 il istifadə edilən latın əlifbasının yerini Stalin dövründə kiril əlifbası əvəz etmişdir. Özbəkistan müstəqillik əldə etdikdən sonra özbəklər yenidən latın əlifbasına keçmişlər. 1993-cü ildə rəsmiləşən latın əlifbası 1995-ci ildə yenidən dəyişiklik olunmaqla qəbul edilmişdir (İbrahimov, 2017, s. 58, 59).

Özbəkistan və Azərbaycan Respublikalarının tarixində, keçdiyi yolda, həmçinin bu xalqların və onların dillərinin arasında fərqli xüsusiyyətlər ilə yanaşı, bənzər, ortaq cəhətlər də çoxdur. Hər iki ölkə Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra öz müstəqilliyinə qovuşan ölkələr sırasındadır (1991-ci ildə). 70 il Sovetlər Birliyinin hakimiyyəti altında olduğu dövrdə eyni mərkəzdən, eyni qərarlar, eyni ideologiya və siyasət ilə idarə edilmişlər. Məlumdur ki, bir əsr ərzində neçə dəfə əlifbanın dəyişdirilməsi xalqın, onun elminin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin inkişafına ciddi zərbə vurur, özünü bu sahələrdə dünya düzənində ifadə etməsini gecikdirir, geridə qoyur.

Azərbaycan və özbək dillərində sözalma prosesi də eyni şəkildə baş vermişdir. Məlumdur ki, dilin ən çox dəyişikliyə məruz qalan hissəsi onun lüğət tərkibi, leksikasıdır. Belə ki, dilin leksika şöbəsi onun qrammatikasından fərqli olaraq, bir əsr ərzində ən azı 25% (iyirmi beş

faiz) dəyişə bilər. Buna həm dilin öz daxili imkanları, resursları hesabına sözyaratma prosesi, həmçinin qloballaşma şəraitində digər dillərin təsiri səbəb ola bilər. “Məlumdur ki, özbək xalqı və dili ən qədim türk qəbilə və tayfalarının əsasında formalaşmışdır. Mərkəzi Asiyada müxtəlif tarixi və ictimai-siyasi cərəyanlar, xüsusən ərəblər, monqollar və rusların istilas, qardaş qazax, qırğız, türkmən, tacik xalqları ilə olan qonşuluq münasibətləri özbək dilinin tərəqqisinə ciddi təsir göstərmişdir. ..Özbək dilinin leksikasının milli qatı ümumtürk sözləri və xalis özbək sözlərindən ibarətdir. Ümumtürk sözləri özbək dili leksikasının ən qədim layıdır. Bu sözlərin əksəriyyəti müasir qazax, qırğız, türkmən, Azərbaycan dillərində mühafizə edilmişdir” (Jamolxonov, 2005, s. 188).

Fonetik Xüsusiyyətlər

Dillər və onların dialektləri arasında olan fərqlər ən çox özünü onların fonetik quruluşunda, yəni səs sistemində olan fərqliliklərdə göstərir. Bu mənzərə həm ədəbi dil ilə dialektlərinin, eyni zamanda bir dilin müxtəlif dialektləri arasında da müşahidə edilir. Hər bir dilin dialektlərinin öyrənilməsində fonetik xüsusiyyətlərin böyük önəmi vardır. Çünki say baxımından da fonetik xüsusiyyətlər çoxluq təşkil edir, həmçinin bu xüsusiyyətlərin öyrənilməsi digər yaruslarda olan xüsusiyyətlərə (leksik, qrammatik) də aydınlıq gətirir. Azərbaycan dili şivələrində özünü göstərən bir çox xüsusiyyətlər özbək dilində ədəbi dil səviyyəsində izlənilir. Maraqlıdır ki, bu ortaqlıq bir ləhcə, yaxud bir neçə şivə ilə məhdudlayaraq Azərbaycan dilinin bütün dialekt sistemini əhatə edir. Bu sırada sait və samit səslərinin əvəzlənmələrini, fonetik hadisələr və s. göstərə bilərik:

A~o Səs Dəyişməsi

Məmmədəğa Şirəliyev a>o hadisəsini yaradan səbəblərdən biri kimi a səsndən əvvəl və ya sonra qoşa dodaq samitinin gəlməsini göstərmişdir. Belə ki, qoşa dodaq samitlərinin təsiri altında damaq saiti (a) dodaq saiti (o) ilə əvəzlənir (Şirəliyev, 2008, s. 45). a>o keçidi Bakı şivəsinin xarakterik əlamətidir, lakin digər şivələrdə də məhdud dairədə mövcuddur: boca, bobat, hova, bovba, popağ, dova, doban (B.), dovar, gomuş, çarşof, lovaş, tova (Qb.), boyatı, homı, tomaşa,boğ, yovan, xom, qopı (Meğ.), yoxun, hovla, popax (Nax., Ord.), covan, yovaş, şoftalı, boş, boşqa, qovalı “gavalı”, boci, xotun, yolov “alov”, qotuğ (Dər.) və s. (Məmmədli, 2019, s. 56). Bu xüsusiyyət Azərbaycan dilinin şimal-şərq ləhcəsini səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlərdən biridir. Qeyd etmək istərdik ki, hazırda Azərbaycan dilinin Bakı şivəsi bir çox özünəxas xüsusiyyətlərindən uzaqlaşmaqda və dildə koyne (ədəbi dilin əsasını təşkil edən dialekt) rolunu oynamaqdadır. Obyektiv (müharibə, təhsil və s.) və subyektiv (urbanizasiya və s.) səbəb-

lərdən Azərbaycanın xaricindən və digər şəhərlərindən Bakıya gələrək şəhərdə məskunlaşan əhalinin nitqi də bir-birinə təsir edərək qarışmışdır. *a~o* səs dəyişməsi hazırda daha çox bir çox xüsusiyyətlər kimi şivə xüsusiyyətlərini mühafizə edən Bakı kəndlərində müşahidə edilməkdədir.

Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə özbək dilində *o*-laşmanın geniş şəkildə yayılmasına şahid oluruq. Məs.: *odolet* [*adolat*](özbək dilində)-*ə-dalət* (Azərbaycan dilində); *odom* [*odam*]-*adam*; *ağır* [*oğır*]-*ağır*; *oxiret* [*oxirat*]-*axirət*; *oile* [*oila*]-*ailə*; *olomet* [*alomat*]-*ələmət*; *olem* [*olam*]-*aləm*; *oltmış* [*oltmış*]-*altmış*; *feloket* [*falokat*]-*fələkət*; *feroset* [*farosat*]-*fərasət*; *soodet* [*saodat*] və s. (Berdak, 1993, s. 9,10,12, 52, 135). Elbrus Əzizov *a~o* səs əvəzlənməsini *av* səs birləşməsi ilə bağlayaraq uyğur elementi hesab edir, “*av* səs birləşməsindəki *saitin* Azərbaycan və uyğur dillərində *a* və *o* *saitləri* ilə işlənən, uzanan (*o:*) və diftonqlaşan variantları özünü göstərir. *..av* səs birləşməsindəki *saitin* *o*-laşan, uzanan və diftonqlaşan variantları Azərbaycan dili şivələrində daha geniş yayılmışdır” (Əzizov, 2016, s. 58). Məmmədağa Şirəliyev hesab edir ki, müasir türk dillərindən *o*-laşmanı özündə ən çox saxlayan özbək dilidir. Bundan əlavə bu hadisəni uyğur, yakut dillərində və türk dilinin dilalektlərində görmək mümkündür (Şirəliyev, 2008, s. 45).

O~u Səs Dəyişməsi

Sözün birinci hecasında *o~u* səs dəyişməsinin baş verməsi Azərbaycan dilinin şimal-şərq ləhcəsini (Bakı-Şamaxı, Muğan, Quba-Xaçmaz, Dərbənd və s.) səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biridir. Məs.: *çuban*, *qunağ*, *kutan*, *utuz*, *quşun* (*Qb.*); *urman*, *buş*, *mulla*, *bustan*, *zuğal* (*Meğ.*); *yurğan*, *suğan*, *uba*, *urax*, *faytun* (*Q.*, *Zaq.*) və s. (Məmmədli, 2019, s. 37; 67). Məmmədağa Şirəliyev hesab etmişdir ki, *o* səsinin *u* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsini qıpçaq tipli türk dillərinin xüsusiyyətlərini özündə daha aydın əks etdirən dialekt və şivələrimizdə (Quba, Zaqatala-Qax və bir qədər bakı, Şəki, Ordubad, Muğan) görə bilirik (Şirəliyev, 2008, s. 51).

İbrahim Bayramov bu səs dəyişməsinin qərb və cənub, həmçinin İraq-türkman şivəsində də müşahidə olunduğunu qeyd etmişdir (Bayramov, 2022, s. 89). Mədəni və coğrafi yaxınlıq səbəbi ilə ərəb və fars dillərindən Azərbaycan və türk dillərinə daha çox söz keçmişdir. Bu sözlərin bir çoxu keçdiyi dilin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılmış, xalq tərəfindən mənimsənilmişdir (Teymurlu, 2022, s. 384). Azərbaycan dili şivələrində işlədilən alınma sözlərdə də *o~u* səs dəyişimi müşahidə edilir (İran mənşəli alınmalar və s.). *o~u* səs əvəzlənməsi əsasən sözlərin birinci hecasında baş verir. Məs.: *xoreş~xuruş*, *qora~qura*, *doruğ~duruğ*. (Tahirov, 2004, s. 31).

Özbək dilində olan materiallar ilə tanış olarkən burada da müəyyən söz

və əvəzliliklərin Azərbaycan dili şivələrində olduğu kimi, o-u səs dəyişməsi ilə istifadə edildiyinə şahid oluruq. Məs.: -Fonemaların integral belgiləri *ularning* o'zaro fərqlənməyən alomatlarıdır; -Bunday otentikaların lingvistik qiyməti yox, şüna ko'ra *ular* tilshunoslikda o'rganılmayı (Jamolxonov, 2005, s. 39;47); -O'rtaqla qiltiriql bir bola cılıqladı və havoda cılı aylanıb, *dumbaloql* oshıb sakrab, hamaqla ta'zim qılıadı. T.obıdov, Yusıfjon qızıql (O'zbek tilınıql ızohlı lıql'atı: 80 000 dan ortalıql so'z və so'z bırıqlması.J.I.A–D., 2023, s. 930).

D-t Səs Dəyişməsi

Azərbaycan diliniql bütün şivələrində qeyri-müəyyən kəmiyyətdə yayılmışdır; məs.: tiş, tükən, tuşman, tüş, tişi, tustax (Qaz.,Tov.), tayçə, tarağ, taramağ, tayağ, tuman “duman” (Dər.) və s. Məhərrəm Məmmədli hesab edir ki, “bu səs keçidi qıpçaql qrupu türk dilləri üçün səciyyəvidir; məs.: təs “döş”, tis “diş”, tamşı “damcı”(qazax), tovşan, tamşıtarı, til (Qaraqalpaql), tav “dağ”, taş, til, tiş, tiz (qumuql və noqay), tinqez “dəniz”, taru “dərman” (tatar) və s. (Məmmədli, 2019, s. 63-64). Könül Səmədova “Şimal-qərb qrupu dialektlərinin fonetikalı” göstərmişdir ki, *d* səsinin *t* səsinə keçməsi hadisəsinə müəyyən dərəcədə bütün dialektlərdə rast gəlinə də Şimal qrupu dialekt və şivələrində geniş yayılmış hadisələrdəndir. Bu səs əvəzlənməsi həm sözün əvvəlində, həm də sonunda müşahidə olunur. Məs.: tevşan, tıql, tışqarı, tuş, turur, tükən (Zaq., Bal., Qax), qənət, Əhmət, armut, arvat, plit, süt, qənt, tünt (Şəkinin bütün kəndlərində) və s. (Səmədova, 2018, s. 122).

Azərbaycan dili müqayisədə şahid oluruql ki, özbək dilində dilində bir çox sözlərin əvvəlində *d* samitiniql kar qarşılıqlı olan *t* işlədilir. Məs.: teqirman [teqirman]-dəyirman; teri [teri]-dəri; tiz [tiz]-diz; tizmök [tizmaq]-düzmək; tilak [tiläk]-dilək; tuğılmök [tuğılmaq]-doğulmaq; tunğız [tongiz]-donuz; turt [tort]-dörd, sut [süt]-süd və s. (Berdak, 1993, s. 310, 322, 324, 325, 332, 333).

Məmmədəqla Şirəliyev bu hadisənin qədim türk dilinə aid bir xüsusiyyət olduğunu qeyd edərək göstərmişdir ki: “*d* səsinin *t* səsi ilə əvəzlənməsi nəinki müasir türk dillərində, hətta türk dillərinə aid qədim abidələrdə də geniş yayılmışdır. M.Kaşğariniql “Divanü lüğət-it-türk” əsərində *d* səsi ilə başlanıql yalnız 18 söz vardır, qalanları isə *t* ilə başlanıql (Şirəliyev, 2008, s. 77-78). Kaşğari bu barədə yazmışdır: “Oğuzlar və onlara yaxın olanlar sözdəki *t* hərfini *d* ilə əvəz edirlər. Türklər dəvəyə “təvəy”, bunlar “dəvəy” deyirlər. Eynilə dəlik mənasına gələn söz türklərdə “öt”, bunlarda “öd” olur (Kaşğari, 2006, s. 105).

C~j Səs Dəyişməsi

Dilçilik ədəbiyyatında bir çox qıpçaq və oğuz xüsusiyyətləri müqayisəyə cəl edilib nəticəyə gəlinir ki, bu iki etnosa məxsus dil xüsusiyyətləri arasında bənzərlik çoxdur və bəzi məqamlarda ayırd etmək çətinidir. Lakin c>j səs əvəzlənməsi Azərbaycan dili şivələrində qorunub saxlanılmış qıpçaq elementi hesab edilir. Bu xüsusiyyətin yayıldığı qərb regionu (Kür və Araz çayları arasındakı ərazi) oğuzlar ilə yanaşı olaraq, qıpçaq türklərinin vətəni (Gəncə, Qazax və s.) hesab edilir. Məhərrəm Məmmədli qeyd etmişdir ki, c>j keçidi qərb şivələrinin fərqləndirici xüsusiyyətidir: *gejə*, *haja*, *qoja*, *baja*, *ojax*, *ajax*, *balaja*, *gedəjəm*, *paja* “*baça*”, *ajı*, *mejmayı* (Qaz., Tov., G.), *cüjə*, *qujax*, *gejdən* “*səhər tezdən*”, *köçijihdi*, *sındırjıtdı*, *qoymıjıx*’ (Ş.) və s. (Məmmədli, 2019, s. 65).

Məmmədəğa Şirəliyev c səsinin j səsi ilə əvəzlənməsini Azərbaycan dilinin qərb şivələrinə məxsus olan əsas xüsusiyyətlərindən biri olduğunu göstərərək bu hadisəyə əsasən iki sait arasında təsadüf edildiyini yazmışdır ki. Məs.: *gejə*, *haja*, *qoja*, *baja*, *oğax*, *majal*, *bajanax*, *baja*, *ajı*, *hajat* (Qazax, Qarabağ, Gəncə) (Şirəliyev, 2008, s. 85). Qeyd etmək istərdik ki bu hal həm təkhəcalı sözlərin sonunda (*gej*, *güj*, *saj* və s.), ən çox da qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi qəbul etmiş feillərdə (*gələjəm*, *baxajam*, *gələjəx*’ və s.) müşahidə edilir. J-laşma hadisəsi özbək dilində geniş şəkildə müşahidə edilməkdədir. J səsi ilə yazılan bir çox sözlər c səsi ilə tələffüz edilir. Məs.: *tijoret-ticarət*, *ejdot-əcdad*, *janob-cənab*, *fejoot-fələkət*, *feji-faciəli*, *ajab-əcəb*, *ajal-əcəl* (Berdak, 1993, s. 39, 44, 51, 52, 189).

Y Səsinin Söz Əvvəlində İşlənməsi

Azərbaycan dili digər oğuz dillərindən innovasiyaların çoxluğu ilə fərqlənir (İnnovasiya dilin ilkin, yaxud kökdil formalarının dəyişməsi deməkdir). ..Fikrimizcə, dillərin qədimliyi arxaizmlərin çoxluğu ilə deyil, bəlkə də innovasiyaların sayı ilə ölçülməlidir...Aydındır ki, kökdil formalarının dəyişməsi üçün dilin uzun sürən təkamül prosesi tələb olunur (Əzizov, 2016, s. 22-23). Deməli, innovasiyaların üstün olduğu türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dilinin kökləri tarixin çox qədim laylarına gedir, çünki innovasiyaların arxaizmlərdən çox olduğu dillər daha uzun sürən bir inkişaf yolu keçmişdir.

Orta türk dövrünün (X-XVI əsrlər) abidəsi sayılan “*Divanü lüğət-it türk*” (“*Türk dillərinin divanı*”) əsərində (Xəlilov, 2013, s. 116) artıq y səs-düşümü hadisəsi genişlənərək hiss ediləcək bir dərəcəyə gəlmişdir. Belə ki, əsərin müəllifi Mahmud Kaşğarinin lüğətdə (XI əsr) y səs-düşümü ilə bağlı qeydlərinə rast gəlirik: “Digər türklər yolçuya “*yəlkin*”, oğuz və qıpçaqlar isə “*əlkin*” deyirlər. Onlar ilıq suya “*yılığ suw*”, bunlar “*ılığ suw*” deyirlər (Kaşğari, 2006, s. 105).

Y səsdüşümü hadisəsinin baş verməsi nəticəsində Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsində istifadə olunan bir qrup sözlərin ədəbi dildən fərqli olaraq ı səsi ilə başlamasının şahidi oluruq (ıldırım, ılxı, ılx və s.). Belə ki, protürkcədə bu sözlərin əvvəlində y samiti olmuş, sonrakı dövrlərdə baş verən səsdüşümü nəticəsində bu səsin artıq müəyyən sözlərin əvvəlində işləkliyini itirdiyini görürük. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində (VIII əsr, ən qədim türk dövrü) bu cür vahidlərin y samiti ilə başlayaraq (yılan, yıldı və s.) ahəng qanununa uyğun şəkildə işlənməsini izləyirik (Rəcəbov, Məmmədov, 1993, s. 361).

Maraqlıdır ki, qərb şivələrində Azərbaycan ədəbi dilindən fərqli olaraq protürkcədəki və digər türk dillərində işlədilən (Türkiyə türkçəsi, qaqauz dili və s.) formasına uyğun olaraq söz əvvəlində y səsi izlənilir. Əzizxan Tanrıverdi göstərmişdir ki, “ulduz” sözü qərb ləhcəsində həm “Kitabi-Dədə Qorqud”a qədərki (yıldız), həm də “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı formasına (ıldız) uyğun işlənməkdədir (Tanrıverdi, 2006, s. 164). Azərbaycan dilinin qərb şivələrində müşahidə edilən bu xüsusiyyət özbək dili səsləşir, çünki özbək dilində bir çox sözlərin əvvəlində y səsi müşahidə edilməkdədir. Məs.: yiqit, yil, yılqı, yirik, yıraq və s. (Berdak, 1993, s. 36, 240, 241).

D İşlənməsi

D-dilarxası sonorlu cingiltili səsdır. Bu səsə sağır “nun”, ya da velyar η deyilir. D səsi dilin arxa tərəfinin arxa damağa yaxınlaşması ilə deyilir. Bil-diyimiz üzrə, η səsinin qədim şəkli qovuşuq nq, nğ, ng olmuşdur ki, bunu türk dillərinə aid qədim abidələrdə, klassiklərimizdə və dialektlərimizdə görə bilərik. ..Daha sonralar η səsi get-gedə öz hissələrinə parçalanmış, bir qrup dialektlərdə bu səsin n ünsürünə, başqa bir qrup dialektlərdə isə q, ğ, g ünsürünə üstünlük verilmişdir. (Şirəliyev, 2008, s. 72). Türk dillərinin tarixi-linqvistik müstəvidə tədqiqində ən sanballı istinad nöqtəsinə çevrilən Orxon-Yenisey abidələri türk poetik təfəkküründən süzülüb, onun hər bir işarəsində türk ruhu yaşayır. VII-VIII əsrlərə aid Orxon-Yenisey abidələri qədim türk əlifbası ilə (daha çox run əlifbası, runik əlifba terminlərindən istifadə olunur) yazılıb (Tanrıverdi, 2017, s. 18).

D səsi qədim türk dilində (Göytürk əlifbasında) işlədilərək Orxon-Yenisey ümumtürk abidələrində olan mətnlərdə öz əksini tapmışdır. Gülxanım Vəliyeva “Qədim dil” (2013) kitabında η səsinin hazırda Azərbaycan dilindəki və qədimtürk yazılı abidələrindəki mövqeyi barədə yazmışdır: “H -Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələrində indi də geniş dairədə işlənən burunda tələffüz olunan sağır nun η səsidir. Abidədə sözün yalnız ortasında və sonunda qeydə alınmışdır. Məs.: HuB-buη (dərd, qəm, kədər), ügHb-beηqū (əbədi, daima), zSHuB- buηsuz (qədərsiz)”(Vəliyeva, 2013, s. 21).

Dialektoloji ədəbiyyatda η səsinin mövqeyinə görə Azərbaycan dili şivələri müxtəlif müəlliflər tərəfindən ənənəvi olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır (Məmmədağa Şirəliyev, Elbrus Əzizov, Məhərrəm Məmmədli və b.): 1) D səsinin olmadığı şivələr (şimal-şərq şivələri); 2) D səsinin işlək olduğu şivələr (qərb şivələri); 3) D səsinin düşərək xüsusiyyətlərini özündən əvvəl və sonra gələn saitlərə verdiyi şivələr (cənub şivələri). Hesab edirik ki, η səsinin mövqeyinə görə Azərbaycan dili şivələrinin iki qrupda birləşdirilməsi daha məqsədəuyğundur: 1) D səsinin istifadəsinin müşahidə edilmədiyi şimal-şərq şivələri; 2) D səsinin işlədildiyi, yaxud düşərək özünəməxsus cəhətlərini özündən əvvəlki və sonrakı saitlərə ötürdüyü qərb və cənub şivələri. Çünki hazırda bu istiqamətdə canlı olaraq müxtəlif bölgələrin nümayəndələrini dinlədikdə bu halın baş verdiyini görürük. Şahid oluruq ki, qərb şivələrində η səsi ancaq öz möhkəmliyini qoruyub saxlamır, həmçinin düşərək havanın burundan çıxması xüsusiyyətini özündən əvvəl və sonra yanaşı gələn saitlərə ötürür. Məs.: *Māā* elə gəlir ki; *Sāā* elə gəlir (Gəncə) və s.

Türk dilləri ailəsinə daxil olan 30-a yaxın dilə baxarkən iki hal müşahidə edirik, η səsi ya bu dillərdə ədəbi dil səviyyəsində işlədilir, yaxud ədəbi dildə öz işləkliyini itirmiş olsa belə, həmin dillərin dialektlərində qorunub saxlanılmışdır. Ümumxalq özbək dilində (həm ədəbi dildə, həm dialektlərində) η səsi öz işləkliyini mühafizə etmişdir. “*Ng* (η) fonemi. Bu fonem söz əvvəlində işlənmir, söz ortasında (koŋgil, siŋgil) və söz sonunda (oŋg, miŋg) işlədilir. Məs.: -1939-*yilning* 25-27 mart kunlari shu institutda alifbo va orfografiya masalalariga *bag'ishlangan* respublika ilmiy sessiyasi bo'lib o'tadi; -To'g'ri talaffuz nutq madaniyatining muhim belgilaridan biri sanaladi (Jamolxonov, 2005, s. 69, 125, 131).

B~m Səs Dəyişməsi

Samit səslər təsnif edilərkən küyün yaranma yerinə görə prinsipinə əsasən hansı danışiq üzvlərinin (dil, dodaqlar və dişlər) fəal iştirakına görə qruplaşdırılır. Bu bölgüyə əsasən *b*, *p*, *m* səsləri qoşadodaq samitləri hesab edilir. Belə ki, “bu samitlərin yaranmasında dodaqlar fəal iştirak edərək qoşalaşır, alt dodaq üst dodaqla birləşərək birdən açılır. Nəticədə qoşadodaq samitlər yaranır” (Xəlilov, 2013, b, s. 91). Bu səslər bəzən bir-birini əvəz edə bilir, tələffüz edilərkən bir-birinin yerinə deyilir. “Azərbaycan dialektologiyası” kitabında göstərilmişdir ki, şivələrdə işarə əvəzlilikləri fərqli şəkillərdə qeyri-bərabər kəmiyyətdə yayılmışdır. Bu işarə əvəzliyi hallanarkən adlıq haldan başqa, digər hallarda *b~m* dəyişməsi baş verir: *mun*, *muna*, *muni*, *munda*, *munnan*. Şivələrin əksəriyyətində bu əvəzliyinin cəm formasında ilk samit dəyişməz qalır (buların). Qazax şivəsində isə *b~m* dəyişməsi saxlanılır. Məs.: *munnarıŋ*, *munnara*, *munnarı*, *munnarda*,

munlardan (Məmmədli, 2019, s. 216). Hələ XI əsrdə Mahmud Kaşgari türk ləhcələrini müqayisə edərkən b~m səs əvəzlənməsindən bəhs etmişdir: “Sözün əvvəlindəki m hərfini suvarlar, *oğuzlar*, *qıpçaqlar* b hərfi ilə əvəz edirlər. Türklər “mən bardum”, suvarlar, *qıpçaqlar və oğuzlar* isə “bən bardum” deyirlər” və s. (Kaşgari, 2006, s. 105).

Fərhad Zeynalov türk dilləri ailəsi mənzərəsində eyni leksemlərin əvvəlində özünü göstərən b~m səs paralelliyini belə izah etmişdir: “Qədim türk dilləri üçün söz əvvəlində b samitinin işlənməsi səciyyəvi olmamışdır. B samiti p samitinin cingiltiriləşməsi nəticəsində meydana çıxmış, daha çox oğuz qrupu dillərində söz əvvəlində sabitləşmişdir (baba, balta, boş, burun və s.). Söz əvvəlində b samiti digər müasir türk dillərində də müşahidə olunur (karluq-uyğur qrupu, uyğur-oğuz qrupu və s.). b samitinin bir çox hallarda m samitinə keçməsi də müşahidə olunur ki, bu, türk dillərində çox-çox qədimlərdən başlayaraq gələn bir prosesdir. Məs.: bu-mu, bunu-muni, bunca-munca, bunda-munda, buna-muna, bin-min, ben-mən və s. Bu özünü qıpçaq qrupu dillərində daha qabarıq şəkildə göstərir. Məs.: bayram-mayram, buz-muz, boyun-moyın və s. (Zeynalov, 2008, s. 32-33).

Özbək dilində də Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisələr apararkən şivələrdə olduğu kimi, b~m səs əvəzlənməsini izləyə bilirik. Azərbaycan dilində *buz* (suyun donmuş halı) şəklində özünü göstərən söz özbək dilində *muz* şəklində istifadə edilir. Bu sözdən *muzlamoq* (donmaq, buzlamaq), *muzlatış*, *muzqaymoq* (dondurma) sözləri yaranmışdır. Həmçinin, Azərbaycan dilində *pışik* (heyvan) kimi işlədilən sözün özbək dilində *muşuk* [müşük] şəklində istifadə edildiyini görürük. Digər türk dillərinin materiallarına nəzər yetirdikdə eyni mövqələrdə, əsasən sözlərin əvvəlində b~m səslərinin paralelliyi müşahidə edirik. Azərbaycan dilində birinci şəxsin təkini ifadə edən *mən* əvəzliyi türk dilində *ben* şəklində, özbək dilində *men* formasında işlədilir. Başqa bir sözdə isə başqa bir mənzərəni görürük. Belə ki, Azərbaycan dilində *bənövşə* (çiçək) kimi işlənən söz türk dilində *meneşkə*, özbək dilində isə *binəşə* kimi istifadə edilir (Berdak, 1993, s. 109, 263, 267, 271). Dədə qorqud

Y-g Səs Dəyişməsi

Y-g keçidi şimal-şərq şivələrində geniş yayılmışdır. Bu hadisə intervokal mövqedə və ya saitlə sonor səslər arasında meydana çıxır: *ignə*, *dügi*, *dügün* (B., Qb.), *göğərçin*, *əgilməg*, *dügə* (Yar.) və s. Söz ortasında g və y səslərinin işlənməsinə görə şivələr üç qrupa bölünür: 1) şimal-şərq şivələrində söz ortasında g səsinə; 2) qərb şivələrində y səsinə; 3) cənub və şimal-qərb şivələrində həm g, həm də y səsləri üstünlük təşkil edir (Məmmədli, 2019: 74). Özbək dilində *ignə* sözü *ignä* (*iqna* yazılır) kimi, *niyə* sual əvəzliyi *negä* (*neqa* yazılır) kimi deyilir (Berdak, 1993, s. 233, 275).

Qalınlaşma

Azərbaycan dilini türk və türkmən dillərindən fərqləndirən bir cəhət həmin dillərin qalınlaşmaya, Azərbaycan dilinin isə incələşməyə meyilli olmasıdır. Alınma sözlər həmin dillərdə daha çox qalınlıq ahənginə, Azərbaycan dilində isə incəlik ahənginə tabe olur (Əzizov, 2016, s. 7, 123). Azərbaycan ədəbi dilindən fərqli olaraq şivələrində qalınlaşma hadisəsi qorunub saxlanılmışdır. Azərbaycan dili şivələrinin səs sistemində qalınlaşma hadisəsi müşahidə edilir. Bu hadisə xüsusilə də qədimdən türkdilli tayfaların daha çox məskunlaşdığı qərb regionu üçün xarakterikdir, amma digər şivələrdə də (şimal-şərq şivələri, cənub şivələri) müşahidə edilməkdədir. Bu xüsusiyyətinə görə Azərbaycan dili şivələri ədəbi dildən fərqli olaraq, türk dilləri ailəsinin həm oğuz, həm də digər qruplarında olan dillər ilə yaxından səsleşməkdədir. Məs.: -Qardaşı Bəhlul *Danandanın* padcah oluf; -*Keçal* padşah diyənnəri hazır iliyir və padşah qızın ona verir; -O da deif ki, elə bildim ki, səniñ *qıçasını* mənənnən alajaxlar və s.

Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə özbək dilində Azərbaycan dilinin şivələrində olduğu kimi qalınlaşma hadisəsinin geniş şəkildə yayıldığına müşahidə edirik. Məs.: -Fikr til orkali ifodalansa xam, şaklan ular ūzaro farkanadi. Şuning uçun xam mantiqiy kateqoriyalar bilan qrammatik kateqoriyalar bir-biriqa tenq bŭlmaydi (Abduraxmonov, 1996, s. 7); -Ūzbek marosim folklori materialları xam ūziniq barkaror xamda ananaviy xarakteri bilan ajralib turadi. Bu soxadaqi mavjud materiallar mavsumiy va onlaviy-maişiy marosimlar folklori janrlarini ūz içiqa oladi (Sarimsoqov, 1986, s. 3).

Səsartımı Hadisəsi

Azərbaycan dilində səsartımı fonetik hadisəsi müşahidə olunur. Bu proses dilin şifahi formasında baş verir (ayılə, zəyif, radiyo, tiyadır və s.), ancaq dildə sabitləşən imla qaydalarına, normalara uyğun olaraq yazılı nitqə sirayət etmir (ailə, zəif, radio, teatr və s.). Proteza (səsartımı) hadisəsini əsasən dilimizə başqa dillərdən keçmiş alınma sözlərdə müşahidə edirik. Çünki belə heca formaları türk dilləri üçün xarakterik deyildir (sait+sait, samit+samit+sait), o səbəbdən də alınma sözlərin tələffüzü zamanı dilin tələblərinə uyğun olaraq sait səslər əlavə edilir. Fərhad Zeynalov bu barədə yazmışdır: “Xalis türk mənşəli kök sözlər tarixən üç fonemdən-samit+sait+samit səslər kompleksindən ibarət olmuşdur. Kök sözlərin iki fonemdən (sait+samit) ibarət olması fikri də müdafiə olunur. Orxon-Yenisey abidələrində iki fonemli sözlər çox azdır (çox ehtimal ki, burada da səsdeşümü hadisəsi baş vermişdir). İndi türk dillərində özünü göstərən bir (o) və iki (it, ot, ol, et, ət) fonemdən ibarət olan kök sözlərdə samitlərin düşdüyü

dil tarixi faktları ilə asanlıqla sübut oluna bilir. Məs.: bol, yit, yot, yet və s.” (Zeynalov, 2008, s. 68).

Azərbaycan dili şivələrində səstartımı fonetik hadisəsi özünəməxsus bir şəkildə baş verir. Məmmədağa Şirəliyev aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır: söz əvvəlində saitlərin artımı əsasən alınma sözlərə aid olub, iki vəziyyətdə özünü göstərir:

- 1) Söz əvvəlində *st, sk, sp, şk, ş* (ispirt, istəkan, işkaf, isdol//istol//issol və s.) səslərindən əvvəl;
- 2) Söz əvvəlində *r* (irazi, irahət, irezin, urus, uruşqa və s.) və bəzən *l* (ilanpa və s.) səslərindən əvvəl (Şirəliyev, 2008: 64-65).

Özbək dilində səstartımı fonetik hadisəsi alınma sözlərdə müşahidə olunur. “Müasir özbək ədəbi dili” kitabında verilmişdir: “Proteza-söz əvvəlində səs artımıdır:

- a) *rus~o’ris, ro’za~o’raza, ro’mol~o’ramol* və s. kimi sözlərdə baş verir. Məlumdur ki, qədim türk dilində sonor “r” səsi ilə söz başlamır, demək ki, bu hal başqa dillərdən alınan sözlərin əvvəlində müşahidə edilir və səstartımı hadisəsi ilə alınma sözlərin fonetik tərkibi türk dillərinin tələblərinə uyğunlaşdırılır;
- b) *şhkaf~ishkop, stakan~istakan* və s. kimi sözlərdə baş verir. Türk dillərində söz əvvəlində söz əvvəlində samitlər yanaşı gəlmir, bu hal nümunələrdə göstəriləni kimi rus dilindən alınan sözlərdə izlənilir və türk dillərinin tələblərinə uyğunlaşdırmaq üçün tələffüz zamanı bu tipli sözlərin əvvəlinə sait səs artırılır” (Jamolxonov, 2005, s. 74-75);

Leksik Xüsusiyyətlər

Azərbaycan dilinin dialekt leksikası olduqca zəngin və rəngarəngdir. Burada hər bir bölgəyə uyğun olaraq əhalinin məşğuliyyətinə, həyat tərzinə, adət və ənənələrinə və s. məxsus sözlər öz əksini tapmışdır. Azərbaycan dilinin dialekt leksikası həm ümumi olaraq, həm də ayrıca bir sahə kimi tədqiqatə cəlb edilmiş, digər qohum türk dilləri və onların dialektləri ilə müqayisəyə cəlb edilmişdir (İbrahim Bayramov, Zabitə Teymurlu, İlham Tahirov, Sevinc Qəmbərova və b.). Bugünkü türk xalqlarının ədəbi dillərini və ya dialektlərini və eyni zamanda onların tarixi-etnik-genetik köklərinin dərinədən öyrənilməsində saysız-hesabsız leksik vahidlər də mühüm rola malikdirlər və ümumtürk dillərinin leksik bazasına söykənməklə qohum dillərin dialekt və şivələrində müşahidə olunan inteqrasiya hallarını üzə çıxarmaq mümkündür (Hüseynova, 2020, s. 484). Dialekt leksikasında alınma sözlərə rast gəlinərsə də, əsasən qədim türk leksikası mühafizə edilmişdir. Türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna daxil olan digər türk dilləri

ilə (türk, türkmən, qaqauz) Azərbaycan dili şivələri arasında xeyli ortaq sözlər vardır. Həmin sözlər Azərbaycan ədəbi dilində işləkliyini itirmiş, lakin şivələrdə işlədilməkdədir. Eyni halı özbək dili ilə də müşahidə etdik, belə ki müəyyən ifadələr var ki, Azərbaycan dilinin passiv fonduna daxildir və ancaq müəyyən məhdud ərazilərdə işlədilir, özbək dilində isə aktiv fonda daxildir və ümumişlək söz hesab edilir. Buna nümunə olaraq aşağıdakı sözləri göstərə bilərik:

Ağırmax

(Cəbrayıl, Göygöl, Şəmkir)-hörmətlə qəbul etmək (qonağı). Məs.: -Məsələn, sən qonax gələsən, sonra gedif deysən kin, mənə yaxşı ağır radılar (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, s. 14). Özbək dilində eyni mənada istifadə edilən *oğirlomox* sözü müşahidə edilir (Berdak, 1993, s. 10). Kaşğarının lüğətində “əziz, möhtərəm” mənasını ifadə edən *ağır* sözü qeydə alınmışdır: “ağırlıq kişi-xalq və ya bəy tərəfindən ağırılan, yəni əziz tutulan adam; tənqri məni ağırladı-tanrı məni əziz tutdu”. Lüğətdə *ağırlıq* “əziz, hörmətli, hər kəs tərəfindən sayılan, ağırılan, əzizlənən adam” leksemi də verilmişdir (Kaşğari, 2006, s. 126, 202). Bu ifadə “Oğuznamə”nin dilində istifadə edilmişdir: Ağır layanı ağır larlar (Oğuznamə, 2006, s. 42). “Dədə Qorqud kitabı”nda bu sözə rast gəlinir: -Ozan, eviñ tayağı oldır ki, yazıdan-yabandan evə bir qonaq gəlsə, ər adam evdə olmasa, ol anı yedirər-içirər, ağır lar-əzizlər, göndərər; -Üç gün təmam ağır ladı və s. (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988, s. 33, 104).

Bayramnıx

(Ağdam, Bərdə, Füzuli, Tərtər)-bayram münasibətilə qız evinə göndərilən pay, bayram hədiyyəsi. Məs.: -Nişannısına bayramnıx göndərdi Əli (Bərdə) və s. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, s. 44). Özbək dilində “bayram münasibəti ilə yaxın insanlara verilən töhfə, bayram sovgatı” *bayramlık* sözü işlədilir. Məs.: -Keliningizga man buni [krepdeshinni] oldim, sizga uch-t’ort bayramlikni bir qilib olib kelaman. O’. Umarbekov, Ona (O’zbek tilining izohli lug’ati: 80 000 dan ortiq so’z va so’z birikmasi.J.I.A-D., 2023, s. 325).

Bijəltəx’, bijəndər

(Şuşa, Qazax)-kələkbaz, bic, hiyləgər. Məs.: -Çox bijəltəx’ gədədi bizim bu Məhi, heş allatmax olmur onu (Şuşa); -Belə bijəndər adam olmaz (Qazax) və s. Gəncə, Şuşa şivələrində bu sözdən əmələ gəlmiş “kələkbazlıq, biclik, hiyləgərlik” mənasını ifadə edən *bijəndərrix’*, *bijəltəx’lix’* sözləri də istifadə edilir. Məs.: -Bijəndərrix’də onun qavağına çıxan olmaz (Gəncə); -Bijəltəx’lix’də hamını ötuf keşmişən (Şuşa) və s. (Azərbaycan dilinin

dialektoloji lüğəti, 2007, s. 55).

Özbək dilində “heç kimə imkan verməyən, çoxdanışan” bijildoq sözü işlədilir. Məs.: -Bijildoq xotin.-Ayvonida bu xonadonning bijildoq bekasi. Oybek, Navoiy. Həmçinin, bu sözdən əmələ gələn bijildoqlıq (heç kimə danışmağa imkan verməmək, kobudluq etmək) sözü də özbək dilinin lüğət tərkibinə daxildir. Məs.: -O‘z bijildoqligi bilan kolxozda “Qumri qaçildoq” deb nom chiqargan ayol. A. Mirahmedov, O‘tyuraklar (O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 80 000 dan ortiq so‘z va so‘z birikmasi.J.I.A–D., 2023, s. 449).

Cəviz

(Ağcabədi, Cəbrayıl, Culfa, Laçın, Naxçıvan, Ordubad, Şərur, Zəngilan)-qoz. Məs.: - Cəviz meşələrdə çox çoxdu (Zəngilan); -Cəviz bu kətdə çox olur və s. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, s. 74). Bu söz özbək dilində geniş şəkildə izlənilən c-j hadisəsinə uyğun olaraq *jeviz* şəklində istifadə edilir (Berdak, 1993, s. 27).

Çamur

(Goranboy, Qazax, Şahbuz, Şəmkir, Tovuz, Yevlax)-palçıq. Məs.: -Su çamır kimi gələr, çay qoymağ olmaz (Tovuz); -Getdim gördüm at batıb çamıra, çıxıb bilmir (Şahbuz) (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, s. 89). Özbək dilində bu sözün *çomur* formasında işlədildiyini görürük (Berdak, 1993, s. 29). “Oğuznamə”də bu sözə rast gəlinir: Kötü cəmri//çamırı bay olmaz (Oğuznamə, 2006, s. 152).

Çim

(Ağcabədi, Bakı, Daşkəsən, Goranboy, Xanlar, Kürdəmir, Qazax)-tamam, tamamilə. Məs.: -Xüreg lap çim yağdı (bakı); Məs.: -Ət çox yağlı olanda de:rix’ çim yağdı (Goranboy) və s. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, s. 102). Özbək dilində *chim* sözü var ki, “ot, yaşıllıq” mənasını bildirir. *Chim bosmoq* isə yaşıllaşdırmaq, bitki əkmək deməkdir. Məs.: - Biz uchun ko‘karar do‘ngliklarda chim, Biz uchun yashaydi ko‘kda yulduzlar. “Yoshlik” (O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 80 000 dan ortiq so‘z va so‘z birikmasi. J. VI, 2023, s. 778). Kaşğarının lüğətində *çim* vahidinin qədim türk dilində iki mənada işlədildiyi göstərilmişdir: 1.Bir şeyin çiy və ya yaş olmasını vurğulamaq üçün işlənir: çim yik ət-çim çiy ət, çim öl ton-çim yaş paltar; 2.Ayrıq otu. Yerdən yarıköklü şəkildə biçilib yığılır, qurudulduqdan sonra od qalamaq üçün çırpı işlənir: çim bıçtı-ayrıq otu biçdi, yığdı (Kaşğari, 2006, s. 349).

Çin

(Ağcabədi, Ağdaş, Bakı, Bərdə, Cəbrayıl, Göyçay, Lənkəran, Tərtər, Zərdab)-düz, doğru. Məs.: -Yuxum çin çıxdı (Cəbrayıl); Məs.: -Nənəmin yuxusu çin oldu (Zərdab) və s. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, s. 102). Özbək dilində *chin* şəklində yazılır və “həqiqi, həqiqətən, doğru, düzgün, real vəziyyət, hadisə və s.” mənalarında işlədilir. Məs.: -Otamning yo‘qdir tayini, Men aytay gapning chinini. “Nurali”. Shu onda xavotiri chinga aylandi. “Sharq yulduzi” (O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 80 000 dan ortiq so‘z va so‘z birikmasi. J. VI, 2023: 780). Kaşğarinin lüğətində bu vahid *çın* “doğru, çin, səhih” kimi göstərilmişdir: Çın sözlər-o, doğru deyir; Çın aydıncı-düz dedin (Kaşğari, 2006, s. 350).

Dam

(Borçalı, Cəbrayıl, Gədəbəy, İmişli, Kürdəmir, Qazax)-1.qazma (Borçalı). Məs.: -Keşmişdə qışda kətdilər damda olardı; 2.hər cür tikili, bina (Cəbrayıl, İmişli,Kürdəmir). Məs.: -Dam deyərük daş əvə, kərpic əvə (İmişli); -Bizdə bişir-düşürü damda eliyəllər (Kürdəmir) və s. *Dam* sözü Azərbaycan dilinin digər şivələrində başqa mənalarda istifadə edilir: 1.ta-van (Kürdəmir, Quba, Ordubad); 2.tövlə (Gəncə,Göyçay, Karvansaray, Kürdəmir, Qazax, Sabirabad, Salyan, Şəki, Şəmkir, Şuşa, Tərtər). Məs.: -Evin damı qurtarmıyıb (Ordubad); -Heyvannarı dama doldırdım (Şuşa) və s. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, s. 113). “Dədə Qorqud kitabı”nın dilində *tam* şəklində istifadə edilir: -Gördi kim, oğrı köpək, yekə tana evini bir-birinə qatmış-tauq komasına, sığır tamına dönmüş; -Bəncilə-yin qarısından ağ əllərin bağladuban toğuz tamında yatırmı olur? (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988, s. 33, 114).

Dam sözü özbək dilində a>o səs əvəzlənməsinə uğrayaraq *dom* şəklində və bir çox mənalarda işlədilir. Məs.: -Binobarin, har bir domdan oqilona foydalanish zarur etdi. S. Karomatov, Oltin qum (O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 80 000 dan ortiq so‘z va so‘z birikmasi.J.I.A–D., 2023, s. 894).

Damad

(Quba)-kürəkən. Məs.: -Cəfərin damadı naxuşdu və s. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, s. 113). Özbək dilində bu söz Azərbaycan dili şivələri və digər türk dillərindən fərqli olaraq (türk, türkmən, qaqauz və s.) bu dilə xarakterik olan a>o səs əvəzlənməsinə uğrayaraq *domot* şəklində istifadə edilir (Berdak, 1993, s. 35).

Davar

(Təbriz)-qoyun. Məs.: -Bizim davarrarı qoymırdıla orda otdası <ot-lasın> (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, s.120). Azərbaycan

dilinin qərb şivələrində bu söz “kiçik buynuzlu heyvan” mənasında istifadə edilir. Özbək dilində eyni mənada *dovor* şəklində işlədildiyini görürük (Berdak, 1993, s. 35). Kaşğarının lüğətində *tawar* “mal, əşya”, *tawarlığ* (tawarlığ ər-malı olan adam), *tawarluk* “mal qoyulan yer” sözləri öz əksini tapmışdır (Kaşğari, 2006, s. 409, 474, 480). “Oğuznamə” də bu söz *tavar*, *tovar* şəklində verilmişdir: Tovarın yavuqlandığı vaxt bölüşdüyn kişiyə sor; Tavar ilə issi arasına girə gör, sonı qolay olur; Məlik,-dəgirmən, tavar,-qouun, devlət,-oğul (Oğuznamə, 2006, s. 120, 121, 164).

Davarcığ

(Ordubad)-dağarcıq, torba. Azərbaycan dilinin Ağbaba şivəsində *davarçın* formasında işlədilir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, s. 120). Kaşğarının lüğətində “içinə buğda və başqa şeylər qoyulan nəsne, dağarcıq, kisə, çuval, xaral” mənasını ifadə edən *tağar* sözü qeydə alınmışdır (Kaşğari, 2006, s. 409). “Dədə-Qorqud kitabı”nda *tağarcığ* sözü istifadə edilmişdir: -Çoban tağarcığı çıxardı və s. (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988, s. 46). Özbək dilində bu söz *doğorjıx* şəklində işlədilərək eyni mənanı ifadə edir (Berdak, 1993, s. 34).

Eşix'

(Böyük Qarakilsə, Çənbərək, Naxçıvan, Ögüz, Tovuz, Zaqatala)-həyət. Məs.: -Gedirix' qonşunun eşiyində bir isdikən çay içirix' (Ögüz); -Eşix'də bir sö:ux var k1, gəl görəsən (Tovuz) və s. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, s. 151). Özbək dilində bu ifadə *eshik* şəklində yazılır və “ev, bina, xanədan, çöl, bayır, müəyyən bir obyektin açılıb bağlanan, girilib çıxılan hissəsi (otaq, təyyarə, qəfəs, saat və s.) mənasını ifadə edir. Məs.: -Mehman kəlar eshikdan, Rizqi kəlar teshikdan. Maqol; - Bu o'rtada soat eshigi ochilib, kakku qush chiqdi-da: “Kakku! Kakku!”, deb yana k1-rib ketdi. U. Ismoilov, Saylanma; - Eshigimda juda ko'p odamlar ishlagan. Oybek, Tanlangan asarlar (O'zbek tilining izohli lug'ati: 80 000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi. J. II. E-K, 2023, s. 83). *Eşik* leksemi “Oğuznamə”də işlədilmişdir: İş işləməyəyim deyirsən, eşikdə ol (Oğuznamə, 2006: 37). “Dədə-Qorqud kitabı”nda bu söz *eşik*, *eşig* şəklində istifadə edilmişdir: -Eşikdəki inaqılar! -Qapu eşigi üzərindən arqurı qomışlardı ki, bu məhəldə xan Qazan yetdi və s. (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988, s. 63, 74).

Eşmax

(Qax)-qazmaq. Məs.: -Yolun qırağını eşip salıllar, sel gələndə hordan əxsin <axsın> (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, s. 152). Özbək dilində “çevirərək bükərək bişirmək, qarışdırmaq, əyirmək və s.” mənaları ifadə edən *eshmoq* sözü işlədilir. *Eshkak eshmoq* “sıra, növbə çəkmək”

ifadəsinə də rast gəlinir. Məs.: -Hayotxon bechora ip eshib, marvaridlarni terishga o'tirdi. M.İsmoil, Farg'ona; -Labi cho'chchaygan kichkinagina sanitar qiz eshkak eshardi. A.Muxtor, Davr mening taqdirimda (O'zbek tilining izohli lug'ati: 80 000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi.J.II.E-K, 2023, s.85-86).

Əfci

(Basarkeçər, Borçalı, Gədəbəy, Hamamlı, Xocavənd, Qazax, Tovuz, Mingəçevir)-qadın işinə qarışan kişi; xırdaçı, çürükçü; xəbərçi, sözgəz-dirən. Məs.: -Qadınların işinə qarışan kişiyə əfci de:rix' (Basarkeçər); -Yaman əfcisən ha (Qazax). Çənbərək, Gədəbəy, Qazax şivələrində bu sözdə yaranıb “boş-boş, mənasız danışmaq” mənasını ifadə edən *əfci-əfci: əfci-əfci danışmaq* ifadəsi istifadə edilir. Məs.: -Əfci-əfci danışma, yaxşı danış (Gədəbəy) (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, s.155). Özbək dilində lof “yalan, boş sözlər”, lofçi “yersiz danışan” sözləri qeydə alınmışdır (Berdak, 1993, s. 255).

Qazdanmæg

(Yardımlı)-lovğalanmaq, özünü üstün tutmaq. Məs.: -Nə qazdaneysən, yanında kiləri nə sayeysən və s. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, s. 289). Həmçinin ümumxalq dilində *qazdamax* “aldatmaq, kələk gəlmək” ifadəsi də işlədilir. Özbək dilində *gazlamoq, gazlashmoq* sözləri vardır ki, “hər hansı mayeni qazla doymur, mayeyə qaz vermək; qaz ilə təmin edilmək” mənalərini bildirir (O'zbek tilining izohli lug'ati: 80 000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi.J.II.E-K, 2023, s. 203-204).

Mayıf

(Ağdaş, Cəbrayıl, Cəlilabad, Culfa, Dəvəçi, Füzuli, Gədəbəy, Qax, Qarakilsə, Qazax, Laçın, Lənkəran, Masallı, Salyan, Şəki, Şəmkir, Tovuz, Yardımlı, Zəngilan)-şikəst. Məs.: -Qızın bi gözi mayıfdı (Lənkəran); -Mayıf adamam, işə yaramıram (Şəki) və s. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, s. 347). Özbək dilində *mayıb* şəklində yazılaraq eyni mənanı ifadə edən ifadə istifadə edilir (Berdak, 1993, s. 257).

Nay

(Bərdə, Gəncə, Göyçay, Qazax, Şəmkir)-məzəli, zarafatçı. Məs.: -Nay yoldaşın yanında adam qojalmaz (Gəncə) və s. Bu söz Qazax şivəsində “uzun <adam>”, Cəlilabad, Göyçay, Şamaxı şivələrində “qarmon”, Cəlilabad, Şamaxı şivələrində “qaval”, Gədəbəy şivəsində “key, gec başa düşən” mənalərində işlədilir. Şəmkir, Tərtər şivələrində “hoqqabazlıq, oyunbazlıq” mənalərini bildirən *naylux*, Göyçay şivəsində “boş-boş” mənasında

işlədilən *nay-nay* ifadələri qeydə alınmışdır (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, s. 370).

Özbək dilində *nay* leksemi bir mənalarda istifadə edilir: 1) uzun, içi dəşik boru. Məs.: *Shisha nay. Qamish nay* və s. 2) hər hansı alətin, qəlyanın uc hissəsi. Məs.: - *Mulla chilimning nayini labiga bir tegizgandan keyin uni Hayit amin tomoniga burib... bir jilmaydi. S. Ayniy, Qullar*; 3) Nəfəs ilə ifa olunan dəşikli musiqi aləti. Məs.: -*Uning ketidan biri nay, biri tanbur, biri dutor ko'targan uch yigit kirdi. A.Qahhor, Qanotsiz chittak. (O'zbek tilining izohli lug'ati: 80 000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi.J.III. L–P, 2022, s. 353).*

Naxoş

-xəstə. Qərbi Azərbaycan şivələrində (indiki Ermənistan Respublikasının ərazisi) *naxoş* sözü geniş şəkildə işlədilir. Bu sözdən yaranan *naxoşdamax* “xəstələnmək” feili də istifadə edilir. Məs.: -*O gün sizdən gələnən so:ra yaman naxoşdamışam; -Uşax naxoşdu* və s. Özbək dilində “*naxoş, dadsız, sevimsiz*” mənalarını ifadə edən *noxuş* [naxuş] sözü istifadə edilir (Berdak, 1993, s. 278).

Səmiş

(Dərbənd)-kök (ən çox mala aid edilir). Məs.: -*Gəncəli həmişə mala yaxşı baxadı, həmi malları səmişdü* (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, s. 427).). Həmin vahid “*Dədə Qorqud kitabı*”nda *simüz* şəklində işlədilmişdir. Məs.: -*Simüz qoyun, arıq toqlı səni qapundan kafərlərə vermədim* və s. (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988, s.46). “*Oğuznamə*”nin dilində bu vahid *semiz* şəklində işlədilmişdir. Məs.: -*Çün yoldaşın semiz sevməz, səngir yüyir qarasına, Sonra semiz sana qalır, kimsə girməz arasına* (Oğuznamə, 2006, s. 85).

Səmiş Kaşğarının lüğətində “kök, kökəlmiş heyvan” mənasını ifadə eliyən söz kimi qeydə alınmışdır. Lüğətdə bu sözdən yaranan *səmişlik* “köklük” ifadəsi də verilmişdir (Kaşğari, I cild, 2006, s. 370, 483). Özbək dilində *semiz* şəklində işlədilərək “şişman” mənasını ifadə edir (Berdak, 1993, s. 304).

Sığır

(Ağdam, Cəbrayıl, Göyçay, İsmayılı, Qafan, Qax, Qarakilsə, Şuşa, Şəki)-inək, naxır. Məs.: -*Həmid kişinin malı çoxsa da, hamısı sığirdi* (İsmayılı); -*Sığır gələn vədədə ona iras gəldim* (Qarakilsə) (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, s. 432). Kaşğarının lüğətində *sığır* sözünün qədim türk dilində iki mənada işlədildiyi göstərilmişdir: 1. Xanların xalqla bərabər keçirdikləri ov. Xanın adamları meşəyə və çöllərə yayılır, vəhşi

heyvanları qabaqlarına qataraq xanın olduğu yerə sürürlər. Xan isə yorulmadan durduğu yerdən önünə çıxan heyvanları ovlayır. Buna sürək ovu deyilir; 2. Suw sığırı. Lüğətdə *sığırlıq* ifadəsi də öz əksini tapmışdır: Sığırlıq ər-sığır sahibi (Kaşğari, 2006, s. 369).

“Oğuznamə”də bu sözə rast gəlinir: Sağır sığırddır (Oğuznamə, 2006, s. 116, 474). “Dədə Qorqud kitabı”nın dilində *sığır* leksemi istifadə edilir: -Gördi kim, oğrı köpək, yekə tana evini bir-birinə qatmış-tauq komasına, sığır tamına dönmüş (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988, s. 33). *Sığır* sözünə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “mal otaran” mənasında işlənən *sığırtmac* sözündə də rast gəlinir: Məgər bir sığırtmacları vardı (Bayramov, 2022, s.391). Özbək dilində “inək, sığır” mənasında *sıqır* [sigir] vahidi istifadə edilir (Berdak, 1993, s. 304).

Kəl

(Şəki)-keçəl. Bu sözdən *kəl olmax* “keçəl olmaq” ifadəsi yaranmışdır. Məs.: -Başına yara düşüf kəl o:ltıdı (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, s. 246). Özbək dilində *kal* şəklində yazılaraq eyni mənanı ifadə edir (Berdak, 1993, s. 242).

Kəndi

(Basarkeçər, Şəki, Qazax)-öz. Dərbənd şivəsində bu vahid *kəndü* şəklində işlədilir. Məs.: -Qalxuzda günümüzə u qədər buğda düşeydi ki, kəndülərimüzdə yər yux, əvü bir küncində tükeydüg (Dərbənd) və s. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, s. 249). Kaşğarının lüğətində *kəndü* şəklində verilərək “özü, zat, nəfs” mənasını ifadə etdiyi göstərilmişdir: ol kəndü aydı-o özü dedi (Kaşğari, 2006, s. 416).

“Oğuznamə”yə daxil olan hikmətli sözlərin tərkibində də *kəndü* əvəzliyi bir neçə dəfə istifadə edilmişdir: Kəndü düşən ağlamaza ağlamaq degil, amma gözi də çıxar; Hər kişiye kəndü şəhəri yeg gəlür Bağdaddan (Oğuznamə, 2006, s. 156, 170). “Dədə Qorqud kitabı”nın dilində bu əvəzliyə rast gəlinir: -Qızla kəndü arasına bıraqdı (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988, s. 112). Özbək dilində *kəndi* “öz” şəklində işlədilir (Berdak, 1993, s. 92).

Küz

(Borçalı, İmişli, Qax, Ordubad)-payız. Məs.: -Qoyunu yaz otar, yaz otarmadın duz otar, duz otarmadın küz otar (İmişli); -Taxıl səfdiñ küzdə sula, küzdə sulamadıñ buzda sula (Borçalı) və s. Azərbaycan dili şivələrində *küz* sözünün işlənmə arealı çox genişdir və müxtəlif mənalar ifadə edir: 1.quzu saxlanılan üstüörtülü yer; 2.əkin sahəsində kiçik arx; 3.xışın və ya kotanın açdığı şırımla müəyyən hissələrə bölünmüş əkin sahəsi və s. Eyni zamanda bu vahid söz yaradıcılığında da fəal istifadə edilir: küzdəx’

(Qazax) “payız otlağı”; küzdüx’ (Füzuli) “payızlıq”; küzəm (Bakı, Füzuli, Kürdəmir, Sabirabad) “payızda qırılan yun”(Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, s. 271).

Özbək dilində eyni mənanı ifadə edərək *quz* şəklində yazılır (Berdak, 1993, s. 62). Kaşğarının lüğətində küz “payız fəslı, sonbahar” vahidi qeydə alınmışdır (Kaşğari, 2006, s. 341). “Dədə Qorqud kitabı”nda bu söz güz şəklində işlədilmişdir: -Bir yazın, bir güzün buğayla buğrayı savaşırdırlardı; -Güz alması kibi al yanağını tardı, yırtıdı və s. (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988, s.33, 58).

Yengilməx’

(Axalsxi)-məğlub olmaq. Məs.: -Düşmannar bizimnən davada yengildi (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, s. 548). “Oğuznamə” də bu ifadə istifadə edilmişdir: Yenilən oyuna toymaz (Oğuznamə, 2006, s. 183). Özbək dilində *yengilməx* şəklində yazılaraq “uduzmaq, məğlub olmaq” mənasını ifadə edir (Berdak, 1993, s. 224).

in

(Culfa, Naxçıvan, Ordubad, Şərur, Zəngilan)-hin. Azərbaycan dili şivələrində *in* ifadəsi başqa mənələrdə də istifadə edilir: 1.qoxu, iy (Quba); 2.səs (Göyçay). Məs.: -Üzərriği yandıradıg, yaxşı in verədi (Quba); -Mənim inim ona çətin çatar (Göyçay) və s. Eyni zamanda *in* vahidi bəzi şivələrdə (Ağcabədi, Balakən, Bərdə, Tərtər) qədim *η* səsi ilə də tələffüz edilir. Məs.: -To:ladan pis in gəlir (Tərtər) və s. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, s. 234). Müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən *inləmək* sözünün tərkibindəki “in” də ün sözünün qədim variant olmaqla səs mənasını bildirir (Bayramov, 2022, s. 393).

Özbək dilində *in* sözü “yuva, səs” mənələrində istifadə edilir (Berdak, 1993, s. 235). Kaşğarının lüğətində *ün* “səs” sözü qeydə alınmışdır (Kaşğari, 2006, s. 112). “Dədə-Qorqud kitabı”nda *ün* sözü istifadə edilmişdir: -Ünim anlağ bəglər, sözüm dinləg, bəglər! və s. (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988, s. 42). “Oğuznamə”də *in*, *ün* şəklində işlədilmişdir: İn dinlən, bin dinlən; Köpək üni gögə çıqmaz (Oğuznamə, 2006, s. 51, 152).

ini

(Balakən, Qax, Şəki, Zaqatala)-qayın, arvadın ərinin qardaşı. Məs.: -Zəhranın inisinin toyunda Bakidən gəlmişdi oxıyən (Şəki); -Qelin di: ki, menin inisi sizə qelipbi? (Qax) və s. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, s. 234). Kaşğarının lüğətində *ini* sözü “yaşca kiçik qardaş” mənasında verilmişdir (Kaşğari, 2006, s. 156). Özbək dilində də *ini* sözü “kiçik qardaş” mənasında işlədilir (Berdak, 1993, s. 236).

İra

–uzaq. Bu söz Azərbaycan ədəbi dilində işləklidən çıxmışdır. Müəyyən deyimlər vardır ki, onların tərkibində qorunub saxlanılmışdır. Məs.: -Gözdən uzaq, könüldən irağ; -İrağ olsun. Özbək dilində bu vahidin qarşısında y samiti mühafizə edilərək *yirag* şəklində işlədilməkdədir (Berdak, 1993, s. 241). “Dədə-Qorqud kitabı”nda *irağ* sözü istifadə edilmişdir: -Bərə çoban, irağından-yaqınından bərü gəlgil! və s. (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988, s. 43).

İxdiyar

(Şəki, Borçalı)-var-dövlət, qoca. Məs.: -İxdiyarı aşif-daşıydi, heylə varrılar varyıdi (Şəki); -Qolxozda mala gedirdim, indi də ixdiyaram, işdiyə bilmirəm (Borçalı) və s. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, s. 232). Özbək dilində bu söz *ixtiyor* şəklində yazılır və “istək, xahiş, ərək” mənalarını ifadə edir. Məs.: -Dastlab kirgan zavodimdan o‘z ixtiyorim bilan ketganim yo‘q. A.Qahhor, Qanotsiz chittak. Bu sözdən “istəmək, istifadə, sərəncam vermək və ya idarə etmək hüququ və s.” mənalarını ifadə edən *ixtiyor etmoq* (yoki qilmoq) vahidi yaranmışdır. Məs.: - Ma‘lumin-giz, kechalari bo‘sh bo‘laman, shuning bilan birga, otangiz qaysi vaqtni ixtiyor qilsalar, ijobat etishdan o‘zga choram bo‘lmas. A.Qodiriy, O‘tgan kunlar (O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 80 000 dan ortiq so‘z va so‘z birik-masi.J.II.E–K, 2023, s. 571-572).

Uruğ

(Biləsuvar, Göyçay, Qax, Sabirabad)-nəsil. Bakı şivəsində bu sözdən yaranan uruğlu “qohum”, Bakı ilə yanaşı, Qax və Şamaxı şivələrində isə uruğlu-turuğlu “qohum-əqrəbəli” ifadələri də istifadə edilir. Məs.: -Adə, o Memedgil yaman uruğludılar (Bakı) və s. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, s. 519-520). Özbək dilində uruğ sözü iki mənada istifadə edilir: 1.Toxum, dənə; 2.Əqrəbə (Berdak, 1993, s. 338).

Sonuç

Azərbaycan dilinin şivələri və özbək dili arasında bir çox ortaqlıq xüsusiyyətlər vardır ki, bu ortaqlığı həm fonetik, həm leksik qatlarda izləyə bilərik. Azərbaycan dilinin şimal-şərq, qərb və cənub ləhcələrinə, həmçinin qarışıq tipli şimal-qərb ləhcəsinə daxil olan şivələrdə olan xüsusiyyətlər özünü türk dilləri ailəsinin karluq-uyğur qrupuna daxil olan özbək dilində ədəbi dil səviyyəsində göstərir. Qohum dillər və onların dialektlərinin, həmçinin bir dilin başqa bir qohum dilin şivələri ilə müqayisəyə cəlb edilməsinə müasir dövrdə tələbat olduğu üçün mövzu xüsusi aktualıq kəsb edir. Bu keçmiş Sovetlər dönməmində təhrif olunmuş tarixi faktların

aşkar edilməsinə, türkoloji, dialektoloji və s. araşdırmaların düzgün nəticələr verməsinə xidmət edir. Həmçinin kökdil, anatürkcə ilə bağlı aparılan tədqiqatlara, türklər üçün ortaq ünsiyyət dilinin reallaşdırılmasına öz töhfəsini verməkdədir. Ümid edirik ki, gələcəkdə də dilçilik sahəsində əldə edilmiş son nailiyyətlərə əsaslanaraq məlumat blokadasının aradan qaldırılması, qloballaşma şəraitinin yaranması və dünya elmində gedən inteqrasiya prosesi nəzərə alınmaqla bu istiqamətdə araşdırmalar aparılacaq və bir-birindən dəyərli, sanballı tədqiqat işləri ortaya qoyulacaqdır.

Kaynakça

- Abduraxmonov Ğ. (1996). *Ўzbek tili grammatikasi (Sintaksis)*. Ўqituvchi.
- Ashirboyev, S. (2016). *O'zbek dialektologiyasi*. Navro'z.
- Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti* (2007). Şərq-Qərb.
- Bayramov, İ. (2022). *Azərbaycan dialektologiyası*. İksad.
- Berdak, Y. (1993). *Türkçe-özbekçe ve özbekçe-türkçe sözlük*. Uzbekiston.
- Əzizov, E. (2016). *Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı*. Elm və təhsil.
- Xəlilov, B. (2013, a). *Türkologiyaya giriş*. Bakı Çap Evi.
- Xəlilov, B. (2013, b). *Müasir Azərbaycan dili: fonetika, yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya*. Çap Evi.
- Hüseynova, M. (2020). *Ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası*. Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı.
- İbrahimov, E. (2017). *Türk xalqlarının ortaq əlifba, imla və ünsiyyət dili*. Mütərcim.
- Kaşğari, M. (2006). *Divanü lüğat-it-türk*. C I. Ozan.
- Jamolxonov H. (2005). *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. Talqin
- Qemberova, S. (2021). Azərbaycan dilinin şivə xüsusiyyətləri qaqauz dilində. *Uluslararası Türk lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKİAD)*, 5(1), 77-86.
- Məmmədli, M. (2019). *Azərbaycan dialektologiyası*. Zərdabi Nəşr.
- Oğuznamə*. (2006). Bakı, “Şərq-Qərb”. Samət Əlizadə.
- O'zbek tilining izohli lug'ati: 80 000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi*. J.I.A–D. (2023). Mas'ul muharrirlar A. Madvaliyev, D. Xudayberganova. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
- O'zbek tilining izohli lug'ati: 80 000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi*. J.II.E–K. (2023). Mas'ul muharrirlar A. Madvaliyev, D. Xudayberganova. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
- O'zbek tilining izohli lug'ati: 80 000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi*. J.III. L–P. (2022). Mas'ul muharrirlar A. Madvaliyev, D. Xudayberganova. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.

- O'zbek tilining izohli lug'ati: 80 000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi*. J. VI. X–CH. (2023). Mas'ul muharrirlar A. Madvaliyev, D. Xudayberganova. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
- Rəcəbov Ə. və Məmmədov Y. (1993). *Orxon-Yenisey abidələri*. Yazıçı.
- Sarımsoqov B. (1986). *Üzbek marosim folklori*. Fan.
- Səmədova, K. (2018). *Şimal-qərb qrupu dialektlərinin fonetikasi*. ADPU.
- Şirəliyev, M. (2008). *Azərbaycan dialektologiyasının əsasları*. Şərq-Qərb.
- Tanrıverdi, Ə. (2006). *“Kitabi-Dədə Qorqud” un söz dünyası*. Elm və təhsil.
- Tahirov, İ. (2004). *Dialekt leksikasında alınma sözlər*. Nurlan.
- Teymurlu, Z. (2020). *Azərbaycan dilinin dialekt leksikası*. BMU nəşri.
- Teymurlu, Z. (2022). Azərbaycan dili və Türkiyə türkcəsi dialektlərində yad dilin izləri. *Uluslararası Türk lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKİAD)*, 6(2), 383-390.
- Vəliyeva, G. (2013). *Qədim türk dili*. Elm və təhsil.
- Zeynalov, F və Əlizadə Z. (Haz.). (1988). *Kitabi-Dədə Qorqud*. Yazıçı.
- Zeynalov, F. (2008). *Türk dillərinin müqayisəli grammatikası*. MBM.

Extended Summary

Azerbaijani and Uzbek languages are among the oldest in the world, belonging to different branches of the same language family. Both, together with about 30 other languages, are part of the Turkic language family; they both originate from the same root and have branched off from Proto-Turkic. The Orkhon-Yenisei monuments from the 8th century (monuments dedicated to Bilge Khagan, the general Gül Tigin, and the vizier Tonyukuk, among others) are considered a common Turkic heritage. Turkological literature indicates that this process took place during the ancient Turkic period spanning the 5th to 10th centuries. During this period, differentiation occurred and the processes of formation of the Tukyū, Uyghur, Kyrgyz, Bulgar, and Khazar ethnic groups began.

The Azerbaijani language belongs to the Oghuz branch of the Turkic languages, while the Uzbek language belongs to the Karluk-Uyghur branch. Nevertheless, linguistic features, toponymic names, and other facts prove that the Uyghur Turks played a major role in the formation of the Azerbaijani people and language, whereas the Oghuz had a significant role in the formation of the Uzbek people and language. These characteristics are most evident in the dialects, which are considered the living archives of a language. Unlike the literary language, the dialect system is natural and, due to minimal external interference and relatively little influence from foreign languages, it preserves ancient traces to a greater extent. For instance, elements of the Uyghur language are more prominent in the Azerbaijani dialects, while Oghuz elements are more evident in the Uzbek dialects.

The languages within the Turkic family have been thoroughly studied both at the literary and dialect levels through monographic approaches, and valuable research has been produced in this field. It is now time to undertake pan-Turkic scientific research by including related languages and their dialects in a comparative analysis to highlight valuable facts. Such research is very beneficial for work in areas such as establishing a common language for Turkic communication, common terminology, unified orthography rules, and other related fields. Responding to this need, since the early 21st century, the scope of these studies has expanded, and many diachronic and synchronic comparative linguistic analyses have been conducted.

Numerous studies have been carried out in Azerbaijani linguistics in this regard. For example, in 2013, Zabitə Teymurlu defended a dissertation on the topic “Common Words Used in Azerbaijani Dialects and the Turkic Literary Language”; in 2017, Sevinc Qəmbərova defended one on “Comparative-Linguistic Analysis of the Lexicons of the Western Dialects of the Azerbaijani Language and the Qars Dialects of the Turkic Language”; in 2018, Qalibə Hacıyeva defended a dissertation on “Comparative Analysis of the Nakhchivan Dialects with the Dialects of Southern Azerbaijan and Eastern Anatolia”; and in 2021, Əlvən Cəfərov defended a dissertation on “Ethnolinguistic Features of the Western Azerbaijani and Eastern Anatolian Dialects.”

There are certain distinctive features between the Azerbaijani literary language and its dialects. For example, while the Azerbaijani literary language tends toward

refinement, a phenomenon of velarization is observed in the western dialects; while the literary language exhibits throat harmony, traces of lip harmony can be found in the western dialects, and so on. Moreover, if one examines the lexical composition, it becomes clear that alongside native words, the Azerbaijani literary language contains many borrowings of Mongolian, Arabic-Persian, Russian-European, and other origins, whereas the dialects maintain an ancient layer of Turkic vocabulary. These features are evident not only in the lexical layer but also in the phonetic and grammatical layers of the Azerbaijani dialects—for instance, sounds such as (ŋ) found in ancient Turkic monuments, ancient grammatical features (like the presence of the element “k” in the dative case, traces of archaic cases, and the use of old suffixes in verbal constructions), and so on.

The linguistic characteristics observed in the dialects of the Azerbaijani language are also evident in the literary level of other Turkic languages. The article presents a comparative analysis between the Azerbaijani dialects and the Uzbek literary language, revealing common features. The research was carried out at both the phonetic and lexical levels using materials from the Azerbaijani dialects and the Uzbek literary language. Where appropriate, references were also made to Kashgari’s dictionary, the “Book of Dede Qorqud”, the “Oghuzname”, and other sources.

Phonetic features have always been significant in the study and comparison of languages and dialects. One of the major distinguishing aspects between a literary language and its dialects is the differences that manifest in their sound systems. Investigating these differences is beneficial as they also shed light on other layers (lexical and grammatical) of the language materials under study. In this regard, the article highlights the shared phonetic features of the Azerbaijani dialects and the Uzbek language, such as the O ~ u sound shift; the d ~ t sound shift; the c ~ j sound shift; the use of the sound y at the beginning of words; the use of ŋ; the b ~ m sound shift; the y ~ g sound shift; velarization; and phenomena of vocal harmony, among others.

The lexical composition of a language is its layer most susceptible to change. Every language shares the fate of its people. All the events, influences, and migrations in a people’s history leave a profound mark on their language and dialects. In the Turkic language family, more than half (approximately 60 percent) of the lexical composition reflects ancient Turkic vocabulary, and it is this layer that unites these languages. There are certain ancient Turkic words that have lost their functionality in the Azerbaijani literary language but have been preserved in its dialects, whereas in the Uzbek literary language, these words are still in use.

In the article, common words used in the Azerbaijani dialects and the Uzbek language are examined and provided with examples: *ağır ramax*, *bayramnıx* *bijəltəx*’, *bijəndər*, *cəviz*, *çamır*, *çin*, *çim*, *dam*, *damad*, *davar*, *davarcıg*, *eşix*’, *eşmax*, *əfci*, *qazdanməg*, *mayıf*, *nay*, *naxoş*, *sığır*, *kəl*, *kəndi*, *küz*, *yengilməx*’, *in*, *ini*, *irağ*, *ixdiyar*, *uruğ*, etc.